

Bokessay

Gjennom ordet

To bemerkelsesverdige bokverk om ordets makt og avmakt

Birgitte Kjos Fonn
 Professor i journalistikk, Oslo Met
birgitte@oslomet.no

De siste tiårene har gitt oss et bredt tilfang av forskningsbidrag om saklitteratur og ytringsfrihet i norsk historie. Prosjekter om norsk sakprosa-historie ble satt i gang allerede i 1990-årene. Rundt år 2000 tok det store pressehistoriske arbeidet til, som ti år etter kulminerte i firebindsverket *Norsk presses historie 1660–2010*. Senere har vi blant annet fått flere bøker om tidsskriftoffentligheten på 1700-tallet, og i 2017 kom det omfattende verket *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet*, en antologi som forsøker å ta for seg hele den norske offentlighetens historie frem til i dag.

Blant de seneste tilskuddene er to bemerkelsesverdige bokverk om ordets makt og avmakt. Dette er Anders Johansens norgeshistorie om politisk retorikk, *Komme til orde. Politisk kommunikasjon 1814–1913* fra 2019, og Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfeldts *Grov Konfækt. Tre vilde år med trykkefrihet 1770–73* fra 2020. Begge er mastodonter – Johansens bok er på nærmere 1000 sider, mens historien om den korte, merkelige perioden på slutten av 1700-tallet da det var full ytringsfrihet i Danmark-Norge, er et illustrert tobindsverk på nesten 1100 sider. Og begge bidrar på sin måte til forståelsen

Johansen har satt seg fore å undersøke «politisk kultur sett som fordeling av retorisk makt og avmakt»

av bakgrunnen for dagens offentlighet.

Anders Johansens *Komme til orde* er et fyldig og detaljert arbeid som viser hvordan det å mestre samfunnets – og ikke minst samfunnsmaktens – aksepterte språk, tone og retoriske virkemidler, har vært helt avgjørende for at nye grupper skulle få demokratisk tilgang gjennom årene. «At alle etter loven kan si hva de mener, betyr ikke uten videre at de er i stand til å gjøre det – og slett ikke at de blir hørt, om de skulle prøve seg, eller at de blir anerkjent og tatt på alvor», skriver Johansen i innledningen til boken. Han har derfor satt seg fore å undersøke «politisk kultur sett som fordeling av retorisk makt og avmakt», og dermed adgangen til såkalt *retorisk medborgerskap*¹

Gjennom et par hundre år har stadig nye samfunnsgrupper fått tilgang til makt og anerkjennelse i det norske demokratiet. Johansen følger den retoriske utviklingen både hos

de norske elitene og deres utfordrere gjennom et skjellsettende hundreår, fra Grunnloven ble skrevet i 1814 til innføringen av full kvinnestemmerett i 1913. Han viser hvordan makten hele tiden er blitt beskyttet gjennom språkets normer og standarder, men også hvordan kampen om å få ta del i makten har handlet om å få gjennomslag for nye normer og standarder.

I internasjonal sammenheng var den norske grunnloven svært moderne. Den var basert på revolusjonære ideer om folkesuverenitet og maktfordeling. Men, veldig demokratisk – ut fra dagens standarder – var den selvsagt ikke. Og kanskje ikke engang ut

fra standardene til datidens aktører?

Makten lå hos en liten elite, og rundt 1814 representerte den norske eliten ca. én prosent av befolkningen. De politiske overlegningene som fant sted, var dessuten – noe som var tidstypisk – bygd på forestillingen om en velordnet offentlighet der sannheten kunne finnes gjennom uhildet undersøkelse. Deltakerne skulle være fri fra alt som kunne forstyrre deres gode skjønn, de skulle være uavhengige, upartiske og fordomsfri. Politikken skulle ikke styres av interesser, men av det «almene Vel» som disse landets «Bedste Mænd» kom frem til gjennom deliberasjon. Men de beste menn representerte bare en liten del av befolkningen, og det allmenne vel de kom frem til, var egentlig ikke spesielt allmennt, påpeker Johansen.

I den første tiden etter 1814 var den retoriske stilen teatralisk og patosfylt, basert på tilgang til klassisk dannelse og drevet frem av en generasjon som hadde sin stilopplæring fra prekestoler og herrekubber. Med andre ord var det langt på vei både gårdsdagens elite og dens retorikk som skulle innføre de nye idealene i Norge under selvstendighetskampen: Det var en «talestrøm som var programmert for lenge siden», for en annen tid, påpeker Johansen.² Men denne retorikken var selvbebreftende for de kretsene som brukte den. Slik fungerte den også som en maktdemonstrasjon overfor andre grupper.

Retorikken var selvbebreftende for de kretsene som brukte den og fungerte som en maktdemonstrasjon overfor andre grupper

Lo av bøndene

De selveiende bøndene hadde fått stemmerett allerede i 1814, og antallet bønder på Stortinget steg betydelig etter som årene gikk. Men stemmerett betydde ikke nødvendigvis at man kunne bruke sin fysiske, kroppslige stemme med særlig hell. Stortingsbøndene behersket gjerne ikke de retoriske kodene, og hvis de tok ordet, kunne de bli oppfattet som grove og språklig uformuende.

Bonden Embret Sæter satt for eksempel på Stortinget i 40 år, fra 1833 til 1873, uten å holde et eneste lengre innlegg. Det betyr slett ikke at han var en udugelig politiker, snarere tvert imot. Han var en strateg, med

en betydelig innflytelse som han utøvde i mindre fora og på tomannshånd. Forslagene leverte han skriftlig. Han mestret ikke «dannelseselitens glatte veltalenhet» – og lot derfor heller være.³ Men om bøndene tydde til det skriftlige, var heller ikke det alltid bra nok. Johansen forteller hvordan stortingsmennene kunne avslutte møtene med å lese høyt fra, og forlyste seg, over skriftlige innspill fra bondehold.

Men så kom nye generasjoner og nye idealer til, og det førte også til nye brytninger i elitene. Intelligenskretsen representerte et opprør blant studenter og unge intellektuelle mot en rekke av datidens utviklingstrekk (blant annet bøndenes inntreden i norsk politikk), og er kanskje mest kjent for konflikten mellom Welhaven og Wergeland, og for at kretsen avlet mange som senere skulle få fremtredende roller i norsk politikk og samfunnsliv. Dette var blant annet professorpolitikernes glansperiode, der en sentral aktør var

Anton Martin Schweigard, professor i juss og økonomi og en av Norges mest innflytelsesrike politikere i det 19. århundre. Med denne generasjonen ble de politiske og retoriske idealene

fra 1814 fortrent av en mer saksorientert kansellistil, der empirisk funderte synspunkter gjerne skulle bygges sten for sten. Men om elitenes kommunikative stil endret seg betydelig fra begynnelsen til midten av århundret, hadde den nye generasjonen det til felles med forgjengerne at de hadde ordet i sin makt – i tillegg til makten.

«En pøbelaktig tone»

Om bøndene var unnselige, i alle fall i stortingssalen, var de likevel, fra 1814, formelt med i den alliansen der makt faktisk ble utøvet. Da var det annerledes med de eiendomsløse, husmennene, leilendingene, arbeiderne og ikke minst det voksende industriproletariatet som kom til i annen halvdel av 1800-tallet.

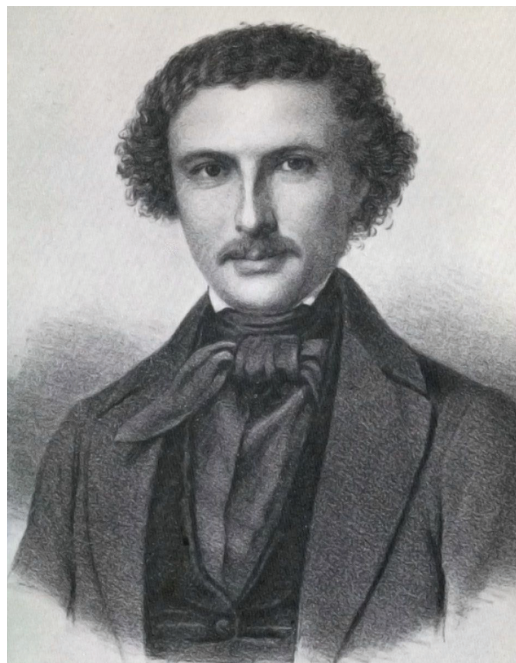
Forestillingen om at politikk kunne være noe verdifritt og interessefritt, hadde holdt seg gjennom alle disse tiårene. Marcus Thrane utfordret denne forestillingen ved å føre åpen interessekamp. Dette var det ikke mulig å gjøre uten å provosere elitene,

og Thrane ble som kjent etter hvert også fengslet for sin virksomhet.

Både det sene 1700-tallet og 1800-tallet var preget av stygge sammenstøt mellom de forsmådde og de som forsmådte dem – fra strilekrigen via bondeopptog på Vestlandet, til opptøyer og uro på eiendommene til verks- og brukseiere i Kristiania i annen halvdel av 1800-tallet. Allerede i Thranes tid midt i århundret hadde det vært nok av slike sammenstøt til at makthaverne fryktet hva det kunne eskalere til, og Thrane-bevegelsen ble ofte mistenkt for å gå inn for væpnet revolusjon.

I realiteten var det grunnleggende prosjektet til Thrane å ruste arbeiderne til retorisk medborgerskap og oppøve dem til «demokratisk sinnelag».⁴ I tråd med intensjonen om å vise den politiske *kommunikasjonens* betydning legger Johansen stor vekt på det faktum at noe av grunnen til at vold historisk var blitt brukt i ulike sammenhenger, var at de undertrykkede ikke hadde tilgang til andre virkemidler.⁵ Thrane formante sine egne om å opptre høvisk og ordentlig og unngå provokasjoner – bare uten å være underdanige. De måtte lære å bruke språklige og ikke fysiske midler. En vesentlig del av arbeiderbevegelsens historiske suksess handlet om dette: å vinne ordene.

En av mange interessante sider ved en retorisk studie av Thrane, var at han ikke skal ha vært regnet som mye til folketaler. Han ble i samtiden beskrevet som en person «uden Talegaver», og en som ikke var «vel skikket til Agitator og Folketaler». Hvorfor ble mannen som reiste rundt og samlet massene gjennom taler og folkemøter, beskrevet på denne måten? Johansen beskriver det slik at han talte «enkelt og direkte, tilnærmet hverdagslig, langt mindre skriftpreget og litterært» enn det rådende idealet – som på dette tidspunktet var blitt professorpolitikernes kansellistil. I stedet valgte Thrane en «saakaldet pøbelagtig Tone» (av fransk *peuple*, hadde neppe helt samme nedsettende betydning i 1850 som i dag). «Til småfolk talte han nærmest på like fot, i et språk som ikke var langt fra deres eget. Han prøvde ikke å gi inntrykk av å stå over dem på noe vis, som uklanderlig og uimotsigelig», skriver Johansen.⁶ Dette sjokkerte selvsagt de kondisjonerte, og bidro til påstandene om at han var en dårlig taler.

Marcus Thrane, aktivist og redaktør, startet den første norske arbeiderforeningen og ville oppøve arbeidsfolk til retorisk medborgerskap. Foto: Wikipedia Commons

Folkebevegelsenes tid

Som autentisk og uforstilt folketaler var imidlertid Thrane forut for sin tid. Nye generasjoner brakte med seg stadig nye stilidealer. Og til forskjell fra Intel-ligensens omveltning av de retoriske idealene innenfor eliten midt i århundret, kom de nye utfordrerne mot slutten av århundret fra nye samfunnsgrupper – rett og slett fra utenfor den klassiske eliten.

Ved innføringen av parlamentarismen var den ene prosenten som kunne sies å være en elite, blitt til en halv. Denne relativt begrensede delen av befolkningen hadde vist stor evne til å betjene seg av det politiske apparatet – og dette slapp de unna med i 70 år, skriver Johansen.⁷

I andre halvdel av det 19. århundret blomstret folkebevegelsene og folkemøtene. Det var bondevennforeninger, det var legmannsbevegelse, det var målfolk, det var de frilynte folkehøyskolenes debattradisjoner som bredte seg ut over landet på bygdemøter og stormøter, og etter hvert kom arbeiderforeningene – og mye mer. Opposisjonen på Stortinget ble sta-

dig sterkere, og i 1884 fikk Norge sitt første politiske parti, Venstre, den gang i opposisjon til det som kort tid etter ble partiet Høyre. Dermed falt det gamle regimet, og tre år senere ble enda et parti etablert, Arbeiderpartiet. Utover i århundret var også stemmeretten blitt utvidet, inntil det ved århundredskiftet ble innført allmenn stemmerett for menn.

I denne nye politiske situasjonen trengte ikke taleren bare å overbevise motstanderen, men også publikum. Det var ikke lenger bare rådslagning og kamp om de beste argumentene mellom samfunnets «Beste Mænd», men et spørsmål om hvem demokratiets stemmeberettigede festet mest lit til. Dette påvirket også debattformen.

Det var – selvsagt – delte meninger om denne formen. De mer konservative argumenterte for at dette forsøket på å tekkes velgerne ga risiko for kyniske fremstøt og vikarierende argumenter – og helt fjern var neppe en slik bekymring. Men den langsomme utviklingen av et slikt stilideal fremstår likevel som mer demokratisk enn fortidens insistering på at noen enkelte, i kraft av sine egenskaper, skulle avgjøre politikken.

På kvinners vis

Nye samfunnsgrupper fortsatte å kjempe for å komme til orde og å bli hørt. Ikke sjelden trengte de av lavere rang noen til å snakke for seg, inntil de selv fikk en «egen stemme» i det politiske liv. I 1889 gikk fyrstikkarbeiderkene i Kristiania, en annen unnselig gruppe, til streik. Streiken – som ikke var den første verken i denne bransjen eller andre – skapte stor offentlig oppmerksomhet da lønns- og arbeidsforholdene til fyrstikkarbeiderne ble kjent. Det var stor nød og hardt slit, og ikke minst var helsesikoen ved å jobbe i fosfordamp svært høy. Streiken bidro til viktige politiske endringer, ikke minst landets første arbeidervernlov.

Sett gjennom den politiske kommunikasjonen som prisme, adgangen til retorisk medborgerskap, er ikke minst det store språklige klasseskillet mellom «fyrstikkpikene» og deres talsmenn og -kvinner fra høy-

ere sosiale lag viktig – for det var de som tok ordet på arbeiderkenes vegne. Men samtidig bidro selve prosessen til mer selvtilitt også i denne samfunnsgruppen. Da 400 syersker ved Christiania Seildugsfabrik gikk til streik og stiftet Væveriarbeiderkenes Forening året etter, i 1890, uttalte de til avisen *Social-Demokraten* at «vore Ord har havt litet eller intet Værd, men naar vi nu faar stiftet vor Fagforening, saa tror vi, at den vil hjælpe os til mere og mere at fjerne Tanken om vor Ubetydelighet».⁸

Johansen har plassert historien om de streikende arbeiderkene i kapittelet om kvinnesaken, ikke arbeiderbevegelsen. Det er et valg som kan diskuteres, men det er all grunn til å tro at disse fyrstikk- og tekstilarbeiderne var dobbelt undertrykket, og de hadde enda dårligere lønns- og arbeidsforhold enn mennene. Trolig var de også enda mer umælende borgere.

Synet på kvinners ytringer er et kapittel – i dobbel forstand – for seg. Også den politiske debatten om kvinnestemmerett fra slutten av 1800-tallet handlet selvfølgelig ikke bare om stemmerett, men om retten til å bruke stemmen offentlig.

Selv om man kjenner kvinnebevegelsens historie, er detaljbeskrivelsene av debatten om kvinnen skulle ha noen plass i den offentlige debatten rundt forrige århundredskifte svært interessant lesning.

Både motstanderne og tilhengerne av kvinnelig stemmerett brukte det vi i dag kaller forskjellsfeministiske argumenter. Motstanderne mente kvinnens spesielle – feminine – egenskaper, omsorgsevne, mildhet, moderlighet etc. gjorde henne uskikket i det offentlige rom, mens tilhengerne mente dette var egenskaper som var høyt tiltrengt i offentligheten, og som ville tilføre den noe nytt og bedre.

Her ble spørsmålet om hvordan kvinner snakket, helt sentralt. I 1892 ble en fransk vitenskapsmann sitert i en norsk avis på at når kvinnene ikke passet i offentligheten, hadde det å gjøre med deres (naturlige og medfødte) evne til pludring og småprat, som var tilpasset kommunikasjonen med barn. Kvinnen kunne «tale meget og lenge om de ubetydeligste

Også det retorisk klasseskillet mellom «fyrstikkpikene» og deres talsmenn og -kvinner fra høyere sosiale lag var stort

og mest ligegyldige Sager og Ting» – på måter som «ikke i den Mindste Maade interesserer Manden, der som oftest lever og tænker i andre Sfærer». Men ikke et vondt ord om dette, ifølge opphavsmannen, bortsett fra at det hun sa, var ubetydelig – for denne «Kvindernes Sladder» var en nødvendighet i hennes omsorgsfylte liv. Og ikke bare det – det hadde en fysisk årsak, for naturen hadde nemlig begavet kvinnen med en «paafallende Hurtighed og Bøielighed i Tungen» – som var det som gjorde at praten kunne gå i vei, uten særlig innhold, i ett sett.⁹

Mye av det som ble sagt og skrevet under kvinnebevegelsens første bølge, virker selvfølgelig som kuriositeter i dag, men slike synspunkter grep rett inn i bedømmelsen av kvinnesakens pionerer, som Aasta Hansteen. Hansteen var sannsynligvis den første norske kvinnen som talte offentlig,¹⁰ og hun skapte furore, vantro og hånlatter ved å gå på en offentlig talerstol, der hun snakket «som en mann» – høyt og bestemt. Men det var også galt hvis hun holdt mer dempede foredrag.

Aftenposten skrev ved en anledning at «frøkenen» (Hansteen var ugift, i seg selv litt suspekt) «regalerede (...) Publikum med et forfærdelig filosofisk-historisk-æsthetisk-theologisk Ruskomsnusk».¹¹ Når Johansen leser foredraget hennes i dag, finner han bare en helt adekvat tekst.

Hva vil det si å oppnå retorisk medborgerskap? Er det å overta de mektiges stil, eller er det å få gjennomslag for sin egen? Gjennom hele boken går en viktig spenning mellom det å bli respektert, og å selv legge premissene for hva som skal respekteres. Ett område hvor denne spenningen er svært synlig, handler om samene og fornorskingspolitikken. På 1800-tallet gikk den progressive tilnærmingen til samebefolkningen ut på å gi dem muligheten til opplysning og frigjøring. Men veien dit gikk altså gjennom tilgang til det språk, og de retoriske ressursene, som landets makthavere besatt (og maktasymmetrien avsløres også i begrepet «gi dem»). Rundt århundredskiftet kom så reaksjonen gjennom en samisk etno-politisk mobilisering – en kamp for

å vinne respekt for samenes eget språk og kultur. Johansen trekker særlig frem Elsa Laula Renberg, same og sannsynligvis den første kvinnen i Norge som inntok en ledende politisk stilling.¹² Hun stiftet verdens første sameforening (i Sverige) i 1904, og var initiativtaker til den første samlingen av samer fra både Norge og Sverige i 1917. Der ble det tatt kraftig til orde mot fornorskingspolitikken, men typisk nok på norsk.

I det hele tatt består boken til Johansen av det han selv beskriver som 70–80 nærbilder av situasjoner der talere og publikum møtes. Disse er så vevd inn i norgeshistorien på basis av en kombinasjon av foreliggende litteratur og en rekke kilder som aldri før har vært utnyttet til dette formålet.

Da Johansen, som er professor i sakprosa ved Universitetet i Bergen, skrev boken *Talerens troverdighet* for 20 år siden, ble han oppmerksom på hvor underforsket den politiske talekunstens utvikling var. Dette ga blant annet støtte til etableringen av nettstedet virksommeord.no, en database som doku-

menterer et par tusen viktige norske taler som på en eller annen måte har vært tilgjengelig for ettertiden, i form av manuskripter, referater eller opptak. Dette rike kildematerialet, og annen dokumentasjon i form av øyenvitneskildringer, brev og dagbøker, avis-kommentarer og debattinnlegg, har gitt en historie om politisk kommunikasjon i Norge som aldri er blitt skrevet før. Og ikke minst gir dette kildematerialet beretningen et ekstra spor, gjennom det Johansen selv kaller «innsikt i et språk som er gått ut på dato».¹³ Fortidens mennesker får ganske enkelt komme til orde, i sitt eget språk.

Tre ville år

Den som skal omtale Johansens bok, har et stort luksusproblem, for selv det å ta et utvalg fra denne skattkisten er vanskelig. Man blir tvunget til å konsentrere seg om noen av de aller mest betydningsfulle maktendringene i norsk politikk, som i dette essayet. Det andre ferske og spesielle verket som skal omtales

Gjennom hele Komme til orde går en viktig spenning mellom det å bli respektert, og å selv legge premissene for hva som skal respekteres

her, *Grov Konfækt* av Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt fra henholdsvis Lunds, Københavns og Aalborg Universitet, er tvert imot to store bind som primært tar for seg en periode på tre år. Den pussige parentesen som den dansk-norske trykkefrihetsperioden fra 1770 til 1773 var, faller utenom de 100 årene som Johansen tar for seg, men er ikke uten relevans for den historien Johansen bretter ut.

1700-tallet var de trykte skrifternes gjennombrudd, ikke bare i Danmark, men også i Norge, under eneveldet. Det som i dag heter *Adresseavisen*, etablert i Trondheim i 1767, mener man for eksempel hadde et par tusen abonnenter,¹⁴ noe som var mye i en mellomstor norsk by på 1700-tallet. Det var dessuten vanlig med høytlesning eller at avisene gikk på omgang, så det reelle nedslagsfeltet var trolig mye større. I tillegg sirkulerte en rekke utenlandske publikasjoner. Og det ble ikke bare lest, men også skrevet. Avisene var i realiteten en samling brukergenerert innhold, og Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej som har tatt for seg *tidsskriftene* på 1700-tallet i boken *En pokkers skrivesyge*, dokumenterer et betydelig mangfold også her.¹⁵

Diagnosen «skrivesyke» ble satt allerede i 1761, og vitner om en levende offentlighet gjennom mange tiår. Men det var ikke fritt frem – en utstrakt forhåndssensur skulle hindre både majestetsfornærmelser, kritikk av statsmakten og religionen, usedelighet og andre uønskede skrifter. Adgangen til å gjøre bruk av trykkteknologien var dessuten strengt regulert gjennom kongelige privilegier – og Kongen var i tillegg konge av Guds nåde. «Jeg har din store Naade smaget, /Det har din Majestet behaget, / At give Mig det Naade-brev/ som af mig lenge omsøgt blev/ At jeg tør mine Uge-Blade/ Nu offentlig fremkommen lade», skrev for eksempel den danske avisutgiver Berling på forsiden av avisen sin i 1749.¹⁶

Kongedyrkelsen og andre hyllester av samfunnets mektige kunne nok ha flere lag – det kunne ligge både satire og ironi bak de panegyriske utbruddene i datidens medier og offentlighet. Og ettersom Kongen hadde delegert myndighet til spesifikke institusjoner, som Universitetet i København, Sorø Akademi og Videnskapernes Selskab, var det sprekker i sensuren. De lærde skaffet seg utenlandske skrifter

selv, og en del småtrykk og viser verserte rundt blant «folk flest» uten at sensuren hadde tatt i dem. I det hele tatt hadde trykkevirksomheten nådd et nivå der det var umulig å holde orden på alt. Det påvirket selvsagt også den offentlige kommunikasjonen. Krefting et al. beskriver for eksempel tidsskriftoffentligheten, som var underlagt færre begrensninger enn pressen, som åsted for en

hurtigere, responderende og diskuterende offentlighet der publikum antok en aktiv og mer kritisk rolle, ja også en til tider brautende plass ved siden av den mer lydige og gudfryktige undersått som i alle fall store deler av den statsuatoriserte pressen lenge hadde søkt å etablere.¹⁷

Likevel er de tre årene fra 1770 i en klasse for seg. Den unge kong Christian 7. hadde en sinnslidelse som gjorde ham lett å manipulere. I 1768 overtok Johann Friedrich Struensee som hans livlege, og legen tiltok seg raskt mer og mer makt, inntil han i realiteten styrte landet. Struensee var sterkt inspirert av datidens radikale strømninger, og i løpet av den korte tiden han «regjerte», rakk han å innføre rundt 2000 reformer. Han ville blant annet fremme bondefrigjøring, avskaffe utbyttingen av leilendingene og fjerne bøtene for å føde barn utenfor ekteskap, mens embeter skulle gis etter fortjeneste og ikke etter rang. Med andre ord et ekstremt radikalt program. Men det som har vakt mest oppsikt, er dekretet han utstedte 14. september 1770. Da opphevet Struensee ganske enkelt sensuren i helstaten, og dette gjorde Danmark-Norge til den første stat i verden som innførte full lovfestet ytringsfrihet.

Denne underlige perioden i skandinavisk historie har mange skrevet mye om både i sakprosa og fiksjon, og blant de mer kjente bidragene er trolig den svenske forfatteren Per Olov Enquists kritikerroste roman *Livlegens besøk*. Det som er spesielt med det omfattende verket til Horstbøll et al., er imidlertid den intensive bruken av originalt materiale. Under trykkefrihetsperioden ble tusen tekster samlet inn av embetsmannen Bolle Willum Luxdorff, til sammen 30.000 sider som ble bundet inn i ialt 47 bind. Luxdorff må ha forstått at han levde midt i historien,

Grov Konfækt er et gjennomillustrert tobindsverk. De to portrettene over er av hhv. Christian 7. som tapte makten til Struensee, og Bolle Willum Luxdorph som samlet trykkefrihetsskriftene. De øvrige er samtidige kobberstikk som viser forskjellige situasjoner under trykkefrihetsperioden. Nederst til høyre blir Struensee arrestert i sitt soverom i januar 1772.

og skaffet alt han fikk tak i i de tre årene. Bokverket *Grov Konfækt* er langt på vei bygd på denne samlingen. Denne forfattertrioen er ikke de første som bruker Luxdorfs samling, men omfanget og måten dette materialet er utnyttet på, er unik.

Struensee var en slags liberal reformator som i praksis utviklet seg til diktator. Trykkefriheten førte ikke bare til en eksplosjon i skriftlige meddelelser, men også til en fullstendig oppløsning av grensene for hva det gikk an å si. Det er ikke uten grunn at Horstbøll, Langen og Stjernfelt har kalt bokverket sitt for *Grov Konfækt*.

Denne offentlige grenseløsheten ble etter hvert vendt mot Struensee selv. Underveis ble han trolig for høy på seg selv. Han hadde et forhold til dronningen og gjorde henne sannsynligvis gravid, og mannen som innførte verdens mest moderne trykkefrihet, glemte dessuten at ytringsfrihet også måtte gjelde i egen regjering – da han etter hvert bestemte at all kommunikasjon i kabinettet skulle gå via ham. Den støtten han hadde hatt fra andre mektige kref-

ter, forvitret derfor fort, og det hele endte med kupp mot Struensee i januar 1772. Han ble henrettet i april samme år. Innen høsten 1773 var det på det nærmeste slutt på trykkefrihetsperioden i Danmark-Norge.

Grov Konfækt handler primært om Danmark – eller til og med om hovedstaden, København. I tillegg til å gi innsikt i trykkefrihetens skrifter og noen av de aller mest sentrale aktørene, gir bøkene også et fint portrett av det København som i løpet av kort tid ble en livlig publiseringshovedstad med sine avis-kiosker, bokutsalgs og dessuten skjenkesteder, hvor folk kunne møtes og diskutere. I en tidligere dansk utgivelse er København utropt til selve «Forfatteren» av trykkefrihetsperioden.¹⁸

Men om Kongens by sto i hovedsetet, er dette selv-sagt også en viktig del av norsk offentlighetshistorie. I tillegg var det også nordmenn som gjorde seg bemerket i trykkefrihetens hete. Den København-bosatte trønderen Jacob Christian Bies *Philopatris* trende *Anmærkninger* var for eksempel den suverent mest innflydelsesrike pamfletten i begynnelsen

av trykkefrihetsperioden. Her dundret Bie – «Philopatreas» – løs med hard kritikk av griske prester, advokater og folk som beriket seg på folks behov for korn – såkalte «kornpugere». Selv om Bie selv trakk seg ut av debatten i januar 1771, fortsatte diskusjonene om det Philopatreas hadde satt i gang. Totalt kan man finne 70–80 skrifter som kom direkte i kjølvannet av Bies utspill, og da er ikke avis- og tidsskriftinnlegg talt med. Ikke minst ga Bies utfall mot avlønningen av prestene grobunn for en større debatt om forholdet mellom stat og religion.¹⁹

I norsk presse var Norges første avis, *Norske Inteligenz-Seddeler*, som var etablert i 1763, mest aktiv i skrivefrihetsperioden. Dette var fra før av en avis hvor grensene både for hva man kunne si, og hvordan man kunne si det, ble regelmessig testet. I Struensee-perioden gikk redaktøren Samuel Conrad Schwach aktivt ut og oppfordret til kritisk debatt, og resultatet ble blant annet åpen diskusjon om det danske overherredømmet, fra kornpolitikken til det som ble oppfattet som tomme løfter om egen norsk bank, kommerskollegium og universitet.²⁰

Våren og sommeren 1771 var selve trykkefrihetens gullalder. Det var en eksplosjon av trykkefrihetsskrifter, og nye stemmer brukte den nyvunne friheten til alt fra «seriøse filosofiske, politiske og økonomiske traktater over underholdning og gøgl til kritik, polemik, satire, injurier og obskøniteter».²¹ Horstbøll et al. ramser opp eksempler på debatter der det gikk en kule varmt: «bryggerfejden, (...) moraldebat, Philopatreas, skobørstedebatten, tallotteridebatten, horeridebatten, dødslejefejden osv.».²² I tillegg kom det flere trykk om trykkefriheten, hvorav noen kunne fungere som en metadebatt. Her fantes blant annet en publikasjon ved navn *Fortegnelse paa alle de Skrifter som Trykfriheden har givet Anledning til* (og det var bare en del av tittelen). Horstbøll et al. kommenterer også Jacob Christian Bies *Den poetiske Gartner-Kniv*, et relativt kortlivet tidsskrift basert på det de karakteriserer som «den særlige idé, at kvindelige læsere ville foretrække versifice-

rede anmeldelser av den løbende pamfletstrøm».²³ Struensee åpnet slusene, resultatet ble en flom. «Nye stemmer, nye temaer og nye toner vandt hastigt innpas og ændrede fulstændig spilllets regler», skriver Horstbøll et al.²⁴ Med trykkefriheten mistet det vitenskapelige samfunnet kontrollen over bokmarkedet, og nye dørvoktere overtok. Boktrykkere, forleggere og redaktører ble de eneste mellomledd – og selv redaktør-mellomleddet kunne forsvinne i denne perioden.

Det fikk en rekke konsekvenser. Også før trykkefrihetsperioden var det vanlig med anonymitet eller å skrive under pseudonymer – Bies Philopatreas er et eksempel på vanlig praksis. Det var til og med regnet som positivt – det ble argumentert med at dette sikret en prinsipiell debatt siden forfatterens identitet ikke var kjent (og i praksis var dessuten skilt mellom sak og person i datidens debatter så flytende at anonymiteten kanskje kunne hjelpe litt). Men disse skriftene hadde jo tross alt vært gjennom både sensur og en redaktør, og dermed fantes det en slags garanti for at skribentene var skolerte og anerkjente medlemmer av eliten. Nå sprengte ytringsfriheten helt de grensene som den lærde verdenen satte.

Hvem var det som gjorde seg nytte av denne friheten? Her må vi gripe tilbake til prosjektet til Anders Johansen, med historien om hvordan stadig nye samfunnsgrupper kom til orde.

Vi vet ikke all verden om *hvem* som kom til orde

i denne perioden. Blant annet gjør anonymitets- og pseudonym-kulturen det vanskelig å identifisere alle skribentene i dag. Skrivefrihetsårene faller inn under den perioden Jürgen Habermas har beskrevet

som fremveksten av den «borgerlige offentlighet», men hans analyse er blitt kritisert for at den har hatt blinde flekker når det gjelder både kjønnsmessige og sosiale aspekter – blant annet at den ikke hadde god nok forståelse for de mer folkelige offentlighetene. For dansk-norske forhold er Habermas' teoretiske modell ganske enkelt ikke god nok, påpeker Horstbøll et al. Dette har også sammenheng med at det vel så mye var embetsborgerskapet som

Jacob Christian Bies Philopatreas trende Anmerkninger var den suverent mest innflydelsesrike pamfletten i begynnelsen av trykkefrihetsperioden

handelsborgerskapet som drev frem den nye offentligheten i Danmark-Norge.²⁵

Dessuten var det tydelige innslag av «vanlige folk». I *Grov Konfækt* finner vi i alle fall eksempler på både bryggere, skomakere, bokholdere og parykkmakere. Horstbøll et al. ramser selv opp håndverkere, kjøpmenn, arbeidere, matroser og soldater i tillegg til alle de teologene, embetsmennene og studentene som deltok. Ikke minst identifiserer de en krets av unge forfattere og intellektuelle som fikk betydning langt utover Struensee-perioden.

Uansett tyder noe av dette på at det var folk nokså langt nede på den sosiale rangstigen som fikk en slags rolle i den nye offentligheten. Og langt flere fikk tilgang på de debattene og ideene som sirkulerte. Vi vet, blant annet fra forskningen til Jostein Fet, at leseferdighetene var temmelig gode allerede på 1700-tallet. Skriveferdighetene var nok mer ulikt fordelt, men mange kunne skrive – og det som karakteriserte skrivefrihetsperioden, var at den alminnelige retoriske ortodoksien som kunne styres av de med makt, var i full oppløsning.²⁶

I likhet med Johansen har Horstbøll et al. gått dypt ned i tekstene i dette materialet, og på samme måte som Johansen bidrar de til at fortidens mennesker «kommer til orde» også for oss, gjennom mangfoldet i uttrykksformer. Selve resepsjonshistorien til de 47 bindene til Luxdorph viser imidlertid også hvor viktig stil og retorikk er. Nøkkelen til det retoriske medborgerskapet var fortsatt hos elitene. Det tok lang tid før noen så verdien av å gå inn i dette materialet – lenge var historikere og litterater stort sett enige om at dette var vemmelige og nedrige saker. Mye av det var helt klart stoff med samfunnsmessig betydning, men selv den politiske debatten kunne være uspiselig: «hele vor *Nation* (er) med eet bleven aldeles Politisk, og til deels saa ond», som en samtidig observatør uttrykte det.²⁷ Den danske historikeren Carl Bruun beskrev det siden som at

de usleste Skribenter og Styverfængere kritiserede

alt Muligt imellem Himmel og Jord, talentløse Satirer, gemene Flyveskrifter, anonyme og pseudonyme Bagvaskelser saa Lyset i Hundrede vis; det var som en Valpurgisnat af Raahed, Dumhed og Gemenhed.²⁸

Like fullt er den til sammen godt over tusen sider lange analysen av alskens debatt under skrivefrihetsperioden som Horstbøll, Langen og Stjernfeldt nå har levert, av stor interesse og viktighet for forståelsen av fortidens mennesker og hvordan de forholdt seg både til store og små samfunnsspørsmål og til hverandre – de forskjellige skriftonenes «tone, sprog, motivation og forestillingsverden», som forfatterne uttrykker det.²⁹

Ikke minst gjør de et poeng av hvor emosjonelle uttrykksformene kunne være, i et samfunn som forsøkte å ta skrittet over fra den muntlige ansikt-til-ansikt-kulturen, til et samfunn med en fullbefaren skriftkultur. Samtidig

åpnet perioden for at nye stemmer kom til orde, på nye måter. Tekstforskere, blant andre den norske professoren i tekstvitenskap Kjell Lars Berge, har tidligere påpekt hvordan perioden innstiftet en ny kommunikativ orden, nye regler og nye tekstnormer – og dermed en begynnende oppløsning av de eksisterende sosiale hierarkiene i teksproduksjonen.³⁰

Fake news og hate speech

Utgangspunktet for tobindsverket er altså at skrivefrihetsperioden førte til store forandringer, men er underbelyst. Selv om eksperimentet ble brått avsluttet i 1773, fulgte en del av arven med videre til neste gang ytringsfriheten ble lempet på – og bedre regulert. Aller mest tydelig vises dette i trykkefrihetsperiodens «mest markante nyskapsel»: debatt, offentlig krangel og strid, hevder de tre forfatterne. Horstbøll et al. mener – og de er ikke de første som har pekt på det – at perioden minner om internettets tid, med sin «karakteristiske, uredigerede blanding af alt lige fra høj seriositet og til meget lav kvalitet, indimellem på kanten av det kriminelle».³¹ Den kan minne om

Skrivefrihetsperioden ble karakterisert av at den alminnelige retoriske ortodoksien som kunne styres av de med makt, var i full oppløsning

vår tid både når det gjelder forekomsten av æresskjelling, «hate speech» – herunder stygg jødehets, fake news, spinkampanjer, «drittpakker» og regelrett pornografi, men også når det gjelder åpningen for kritikk som er helt avgjørende i moderne samfunn, slik som av korrupsjon og samrøre blant makthaverne.

I 1784 fant det sted et nytt kupp. Christian den 7. sønn, Frederik den 6., lyktes i å gripe makten, og dermed detronisere det maktapparatet som var blitt sittende etter Struenses fall. Da fulgte en ny reformperiode, om enn i litt mer beherskede former enn under Struensee. 1790-årene ble «et eldorado for diskusjoner om konstitusjoner, revolusjoner, menneskerettigheter, religionsfrihet og (...) yringsfrihet», skriver Krefting et al. Den franske revolusjon toppet alle disse debattene. Men etter som den franske revolusjon utviklet seg til et skrekkelde, ble den dansk-norske kongemakten utrygg. Den regjerende kronprins Fredrik mente etter hvert at situasjonen utviklet seg til en «Skrivefrækthed», og lovene ble igjen innskjerpet.³²

Det var situasjonen ved inngangen til det 19. århundre – men 1700-tallets offentlighet, om den enn varierte både med hensyn til hvor fri den var og hvor intens den var, hadde satt spor. I sitt avsluttende kapittel i bind 2 konkluderer Horstbøll, Langen og Stjernfeldt med at trykkefrihetsperioden var en av tre særlige inspirasjonsfaktorer da den danske grunnloven ble vedtatt i 1849. De andre to var den franske menneskerettserklæringen fra 1789 og den belgiske grunnloven fra 1830.

Da hadde Norge allerede hatt sin egen grunnlov i 35 år. Krefting et al. beskriver hele 1700-tallets offentlighet som den bakgrunnen som gjorde Grunnlovens § 100 mulig, og dermed det som siden ble et større demokratisk rom i Norge: «Det tilsynelatende moderne og fremtidsorienterte ved 1814 var (...) like mye en arv fra eneveldets opplysningstid,» skriver de.³³ Dette har sin parallell i Johansens retorikkhistoriske påpekning av at 1814-generasjonens stilideal tilhørte en annen tid. Uansett pekte det også fremover: «Eidsvollmennene ville tilbake til den yringsfriheten de hadde fått smaken av før (århundredskiftet) og slo fast helt uten debatt at 'Trykkefrieheit bør finde Sted',» skriver Krefting et al.³⁴

I 1814 står en elite som er flasket opp på 1700-tallets politiske idealer, klar til å knesette Norges selvstendighet. De tror på folkesuverenitet, maktfordeling og trykkefrihet. Men fortsatt er det ikke opplagt at ordets makt må henge sammen med fordelingen av makt. De ler av bønder og småfolk i noen tiår til – og kanskje gjør vi det ennå. Senere frykter man arbeiderne og vegrer seg mot kvinnene. Men dermed begynner i alle fall en ny fase i norsk historie, om hvilken Anders Johansen trekker opp den politiske kommunikasjonslinjer.

Noter

- 1 Johansen 2019: 17
- 2 Johansen 2019: 68
- 3 Johansen 2019: 229
- 4 Johansen 2019: 433
- 5 Her viser han dessuten til Eric Hobsbawms poeng fra 1952, «The Machine Breakers» når det gjaldt de berømte ludittene – de ramponerte ikke produksjonsutstyr ut fra ødeleggelsestrang eller fordi de var motstandere av ny teknologi per se, men fordi vold var det språket de hadde tilgang til når de så deres eget livsgrunnlag bli ødelagt. Gjengitt hos Johansen 2019 på s. 451
- 6 Johansen 2019: 403
- 7 Johansen 2019: 246
- 8 Johansen 2019: 854
- 9 Johansen 2019: 870
- 10 I alle fall i storsamfunnet – vi vet at kvinner hadde viktige oppdrag for eksempel i haugianerbevegelsen.
- 11 Johansen 2019: 837–838
- 12 Elsa Laula Renberg er for øvrig også en av de 22 nordmennene Mona Ringvej har plukket ut til å fortelle norsk historie i boken Landet mot nord (2020). Det gjelder også J.C. Bie, som omtales senere i dette essayet
- 13 Johansen 2019: 26
- 14 Eide 2010: 136
- 15 Krefting et al. 2014. En annen relevant bok om 1700-tallets tidsskriftoffentlighet er Tjønneland 2008, som også tar dypdykk i en rekke tidsskrifter.
- 16 Eide 2010: 52
- 17 Krefting et al. 2014: 10
- 18 Horstbøll et al. 2020b: 416
- 19 Horstbøll et al. 2020a, kapittel 4
- 20 Eide 2010: 122–23
- 21 Horstbøll et al. 2020a: 16
- 22 Horstbøll et al. 2020a: 219. «Skobørstede-batten» handlet i praksis om en form for nepotisme.
- 23 Horstbøll et al. 2020a: 221
- 24 Horstbøll et al. 2020a: 14

- 25 Horstbøll et al. 2020b: 414–415. Det samme poenget kommer blant annet frem i Norsk presses historie og hos Krefting et al.
- 26 Fet 1995 og 2003
- 27 Horstbøll et al 2020a: 61. Kursiv etter alt å dømme i original.
- 28 Horstbøll et al 2020a: 16
- 29 Horstbøll et al 2020a: 16
- 30 Horstbøll et al. 2020b: 416–17
- 31 Horstbøll et al. 2020b: 420
- 32 Krefting et al. 2014: 270
- 33 Krefting et al. 2014: 13
- 34 Krefting et al. 2014: 12

Litteratur

- Eide, M. (2010). *En samfunnsmakt blir til: 1660–1880*. Bind 1 av *Norsk presses historie*. Oslo: Universitetsforlaget
- Enqvist, P.O. (2002). *Livlegens besøk*. Oslo: Gyldendal
- Fet, J. (2003). *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo: Universitetsforlaget
- Gripsrud, J. (red.) (2017). *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet*. Oslo: Universitetsforlaget
- Johansen, A. (2019). *Komme til orde. Politisk kommunikasjon 1814–1913*. Oslo: Universitetsforlaget
- Horstbøll, H., Langen, U. og Stjernfelt, F. (2020a). *Grov Konfækt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770–73 I*. København: Gyldendal
- Horstbøll, H., Langen, U. og Stjernfelt, F. (2020b). *Grov Konfækt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770–73 II*. København: Gyldendal
- Krefting, E., Nøding, A. og Ringvej, M. (2014). *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Spartacus
- Ringvej, M. (2020). *Landet mot nord. 1000 år. 22 personer. Én historie*. Oslo: Spartacus
- Tjønneland, E. (2008). *Opplysningens tidsskrifter. Norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet*. Bergen: Fagbokforlaget